

Олександр ЛИСЕНКО

РОЛЬ МІЖНАРОДНОЇ ТЕХНІЧНОЇ ДОПОМОГИ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ФОНДІВ У ФІНАНСУВАННІ РЕГІОНАЛЬНИХ ПРОЕКТІВ РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

Розглянуто основні аспекти залучення міжнародної технічної допомоги. Розкрито причини недостатньої ефективності використання коштів Європейських фондів та програм. Сформульовано рекомендації щодо збільшення обсягів фінансування проектів розвитку регіонів України.

The basic aspects of bringing in of international technical help are examined. The reasons of insufficient efficiency of the use of the European funds and programs facilities are revealed. The recommendations to multiplying the volumes of financing of projects of regions development of Ukraine are formulated.

За період незалежності Україні так і не вдалося здійснити структурну перебудову економіки, зорієнтувати її на інноваційний шлях розвитку. Важливим аспектом у здійсненні реструктуризації є фінансування її заходів. Саме забезпеченість підприємства необхідними коштами є одним із визначальних критеріїв можливості проведення структурної перебудови, адже зусилля господарюючого суб'єкта щодо практичного впровадження антикризових заходів можуть бути знівельовані недостатністю фінансування. Одним із шляхів збільшення такого фінансування може стати залучення коштів офіційної фінансової допомоги у рамках програм Європейського Союзу. Цей напрямок не є новим для українських суб'єктів господарювання, проте обсяги фінансування проектів міжнародної технічної допомоги (МТД) та ефективність використання коштів залишають бажати кращого.

У статті викладене теоретичне узагальнення і авторський підхід до вирішення важливої й актуальної наукової проблеми, що полягає в теоретичному обґрунтуванні, розробці та впровадженні дієвої економіч-

ної політики держави щодо співробітництва з фондами Євросоюзу в плані отримання донорської фінансової та матеріально-технічної допомоги. Від успішності реалізації проектів, які фінансуються ЄС, залежить не лише характер та тип економічного зростання, з яким пов'язані реалії держави, а й перспективи її діяльності на світових ринках.

Проблеми європейської регіональної політики досліджуються в працях вітчизняних науковців, зокрема Д. Лук'яненка, В. Новицького, В. Чужикова, С. Сіденко, З. Герасимчук, А. Амоші і багатьох інших. Різні аспекти європейського регіоналізму відображені в наукових дослідженнях зарубіжних вчених Х. Армстронга, М. Дайламі, Л. Луруш, Р. Лукаса, В. Томсона, А. Макмастера та ін. Проблеми вдосконалення механізму співпраці України з донорами технічної допомоги висвітлювали в своїх роботах О. Соскін, Л. Кістерський, Т. Липова та ін.

Метою статті є пошук резервів збільшення обсягів фінансування регіональних проектів в Україні за рахунок коштів офіційної фінансової допомоги у рамках програми Євросоюзу.

Відзначимо, що МТД – це ресурси та послуги, що відповідно до міжнародних договорів України надаються донорами на безоплатній та безповоротній основі з метою підтримки регіонального та державного розвитку.

Міжнародна технічна допомога може залучатись у вигляді:

- майна, необхідного для забезпечення виконання завдань проектів (програм), яке ввозиться або набувається в Україні;
- робіт і послуг;
- прав інтелектуальної власності;
- фінансових ресурсів (грантів) у національній чи іноземній валюті;
- інших ресурсів, не заборонених законодавством, у тому числі стипендій.

Допомога, що надається донорами у рамках технічного та техніко-економічного співробітництва, сприяє дотриманню курсу України на європейську та євроатлантичну інтеграцію, дає можливість залучити додаткові ресурси для розв'язання стратегічних завдань розвитку, зменшити навантаження на державний бюджет, створити додаткові робочі місця. Для реалізації цілей, передбачених програмою чи проектом МТД існують гранти, які є фінансовими ресурсами, що передаються донором реципієнту [1].

На сьогодні міжнародна технічна допомога є важливим інструментом реалізації політики міжнародної інтеграції України, здійснення структурних реформ і створення ринкової інфраструктури, розв'язання економічних та соціальних проблем.

Подолання істотного відставання країни з перехідною економікою, якою все ще залишається Україна, від розвинених країн щодо продуктивності праці в усіх сферах народного господарства, оновлення основних фондів, впровадження енерго- та матеріалозберігаючих технологій можливе тільки на основі промислових інновацій. Створення цілісного промислово-науково-технологічного комплексу сприятиме повному задоволенню внутрішніх потреб країни та експорту наукоємної продукції.

Важливим аспектом європейської ринкової економіки є політика Європейського Союзу у сфері регіонального розвитку. Упродовж тривалого проміжку часу країни ЄС орієнтувалися на цілі рівності в розробці регіональної політики, проте із середини 1970-х рр. поступово дедалі більше уваги почали приділяти економічній ефективності. Регіональна політика почала переорієнтовуватися з огляду на оптимізацію ресурсного потенціалу забезпечення економічного зростання через розвиток конкуренції та зниження безробіття.

Аналіз статусу та значення регіонів Європи у структурі та політиці ЄС нині свідчить про той факт, що вони поступово формуються як реальні суб'єкти міжнародних відносин. Особливо важливим у цьому сенсі є досвід міжрегіонального співробітництва – як можливість використати переваги від утворення спільних економічних регіонів за умов міжрегіональної конкуренції щодо інвестування капіталів.

Європейська комісія регулярно відслідковує становище у регіонах ЄС. Для визначення диспропорції у їх розвитку використовується чимало індикаторів, основними з яких є розмір ВВП на душу населення та рівень безробіття.

У Договорі про заснування Європейського Співтовариства наголошується на необхідності здійснення комплексної регіональної політики, спрямованої на зменшення диспропорцій, пов'язаних із ступенем економічного розвитку різних регіонів, шляхом сприяння інвестиціям і фінансової підтримки інфраструктурних проектів. Фінансування регіонального розвитку цілком покладено на мережу взаємопов'язаних фондів та програм, основними серед яких є структурні фонди [4].

Стратегічна важливість регіонального фактора в політиці Європейського Союзу зумовлена комплексом обставин, пов'язаних із процесом європейської інтеграції, зокрема політикою розширення ЄС на Схід (чи як актуально визначають це питання скеп-

тики європейської інтеграції – політикою “поглиблення” ЄС). Існує також об’єктивна необхідність врахувати розвиток регіональної політики ЄС у контексті таких двох взаємопов’язаних світових явищ, як інтенсивного об’єднання світової економіки (глобалізації), а також трансформації та розширення зони впливу Європейського Союзу, як єдиного суб’єкта у зовнішньоекономічних і вже у недалекому майбутньому і зовнішньополітичних міжнародних відносинах держав та світових інституцій [8].

Слід зауважити, що починаючи з 90-х рр. минулого століття ЄС вів політику активного співробітництва з Україною, яка реалізовувалася через Угоду про партнерство та співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами (УПС). Подальшим поглибленням співробітництва України з ЄС стала реалізація Плану дій Україна – ЄС, стратегії “Європейська політика сусідства” та створення в її рамках організації “Східне партнерство”.

Усі ці утворення передбачали тісне співробітництво в багатьох сферах життя. Серед них: енергетика, торгівля та інвестиції, законодавство та внутрішні справи, охорона довкілля, транспорт, транскордонне співробітництво, співпраця у сфері науки, технологій, космосу тощо. Проте у жодному з підписаних документів не йшлося про конкретні терміни чи умови приєднання України до ЄС, більше того – ці проекти були завжди альтернативою членству в ЄС.

Головною метою політики сусідства стало запобігання створенню лінії поділу між ЄС і сусідами шляхом посилення стабільності, безпеки та заможності держав-сусідів. На думку Європейської Комісії, досягнення цієї мети повинно відбутися завдяки розвитку економічної взаємодії і поглибленого політичного співробітництва. Велике значення також матиме співпраця у сфері культури (програми обміну) та безпеки (Європейська стратегія безпеки).

Можна погодитися, що План дій є свого роду контрактом між державою-сусідом та

ЄС. З одного боку, держава-сусід бере на себе тягар проведення реформ і адаптацій. З другого боку, ЄС пропонує державі-сусіду фінансову підтримку (із засобів спеціального інструменту, передбаченого для держав-сусідів), а також можливість участі в окремих програмах та ініціативах ЄС.

Відповідно до укладених угод та європейських ініціатив почали активно розвиватися зовнішньоекономічні відносини між Україною та ЄС. Так, період 2004–2008 рр., як і в попередні періоди, починаючи з 2002 р., характеризується значним зростанням товарообігу Україна-ЄС. За даними Державного комітету статистики, за 2008 р. товарообіг з країнами ЄС склав 46674 млн. дол. США. Порівняно з 2007 р. він зріс на 10539 млн. дол. США (рис. 1). Причому найбільше зростання відбулося саме за останній рік (на 29,2% щодо попереднього року).

Український товарний експорт до ЄС у 2008 р. порівняно з 2007 р. збільшився на 28,0%, з 13917 млн. дол. США до 17813 млн. дол. США. Водночас імпорт європейських товарів у 2008 р. теж збільшився, проте менше ніж за попередній рік – на 29,9% (з 22218 до 28861 млн. дол. США).

Остання обставина найімовірніше зумовлена різким падінням курсу української гривні в другій половині 2008 р., що спричинило зростання експорту українських товарів та зменшення імпорту товарів з Євросоюзу. Одночасно це й позитивно вплинуло на сповільнення темпів зростання негативного сальдо у товарній торгівлі України з ЄС.

Європейський Союз – найважливіше джерело інвестицій в економіку України. Мова іде не лише про фінансові ресурси, а й міжнародний досвід корпоративного управління, що спонукає компанії до впровадження міжнародних стандартів якості, обліку тощо. Інвестиції поряд з міжнародною торгівлею є основними каналами поширення новітніх технологій і знань.

У 2005–2008 рр. чисті надходження інвестицій з країн ЄС до України сягали в середньому близько 5,5 млн. дол. США (рис. 2).

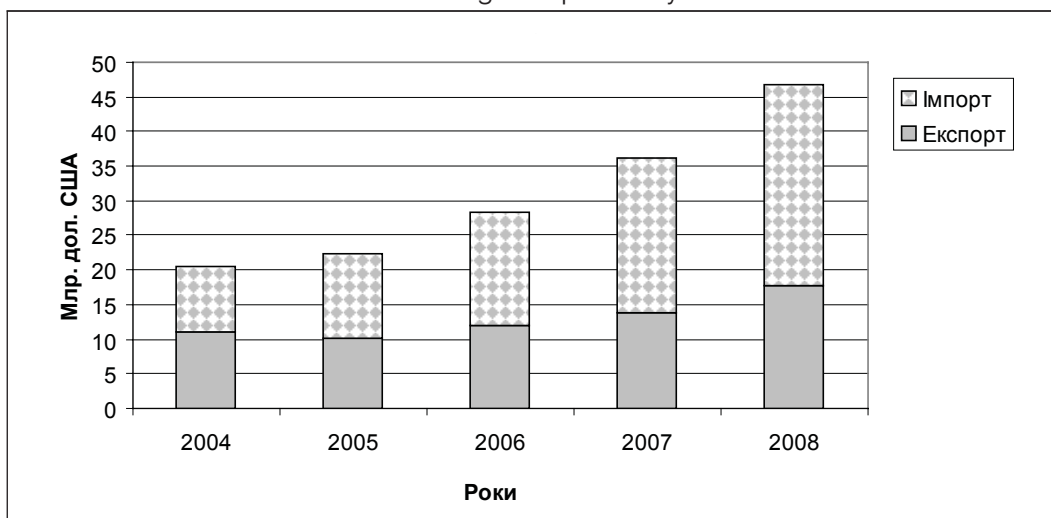

Рис. 1. Динаміка торгівлі товарами між Україною та ЄС у 2004–2008 рр.*

* Складено за даними Держкомстату України.

ЄС є одним із найбільших донорів України. За період з 1991 р. по 2008 р. Євросоюз надав нашій країні допомогу в обсязі понад 2 млрд. євро [6,17]. Ця сума охоплює технічну допомогу через програму TACIS, макрофінансову допомогу та гуманітарну допомогу.

Головним чином МТД надходила до України через програму TACIS (зокрема, через її національну, регіональну, транскордонну і ядерну компоненти), а також через Європейську ініціативу за демократію та права людини, програми гуманітарної та макрофінансової допомоги. Ця програма була розроблена Європейським Союзом для 12 нових незалежних держав (Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Росія, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан, Україна) з метою сприяння розвитку гармонійних і міцних економічних і політичних зв'язків між Євросоюзом і цими країнами-партнерами.

У тісній взаємодії з країнами-партнерами TACIS визначає яким чином повинні витрачатися кошти. Це дозволяє TACIS здійснювати фінансування відповідно до політики реформ і першочергових завдань кожної

конкретної країни. У контексті розширення міжнародних зусиль TACIS працює у тісній взаємодії також з іншими донорами і міжнародними організаціями.

TACIS передає ноу-хау, яке мають у своєму розпорядженні державні і приватні організації найширшого спектра, що дозволяє поєднувати досвід ринкової економіки і демократії з професійними навичками і знаннями. Ноу-хау передається у формі надання консультативного сприяння в питаннях політики шляхом направлення груп експертів, проведення експертних досліджень і професійної підготовки, створення і реформування правової і нормативної бази, інститутів і організацій, а також встановлення партнерських відносин, розвитку міжнародних мережевих структур, сприяння процесу і проведення пілотних проектів. TACIS виконує також роль каталізатора, відкриваючи доступ до коштів основних кредиторів і інвесторів, завдяки проведенню передінвестиційних досліджень і техніко-економічних обґрунтувань.

Поряд з програмою TACIS, Європейський Союз фінансує й програму співробітництва у сфері вищої освіти, яка підтримує

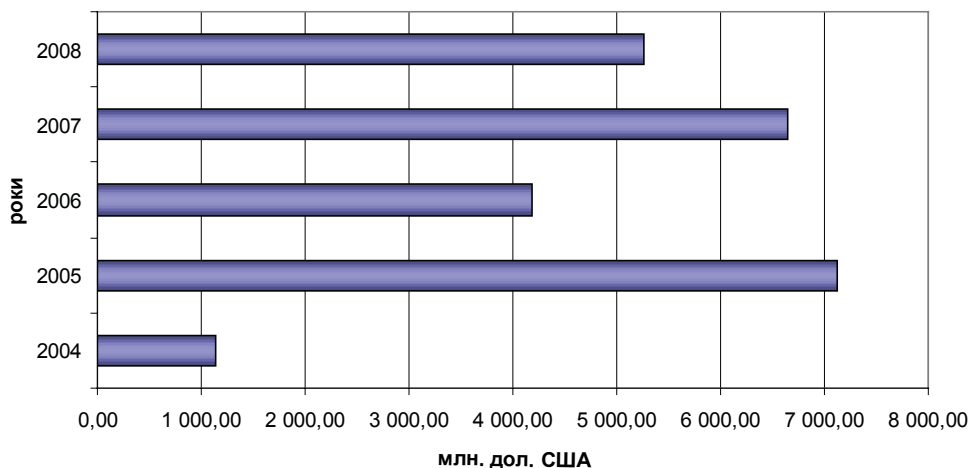

Рис. 2. Приріст обсягів прямих інвестицій з ЄС до України у 2004–2008 рр., млн. дол. США *

* Розраховано та побудовано за даними Держкомстату України.

процес переходу до ринкової економіки та демократичного суспільства в нових незалежних державах і має назву Темпус. Вона, фактично, є складовою програми ТАСІС і часто її називають ТЕМПУС-ТАСІС, надає фінансування з метою заохочення взаємодії та збалансованого співробітництва між вищими навчальними закладами у країнах-партнерах та в Європейському Союзі. Програма раундова, тобто надання грантів здійснюється на основі багаторівневої оцінки поданих у встановленому форматі заявок.

Головна мета програми – розвиток систем вищої освіти у країнах-партнерах та взаємодія цих систем із громадянським суспільством та економікою.

Разом з тим чимало напрямків технічної допомоги, й передусім практичні результати від реалізації програм і проєктів, особливо враховуючи значну їхню вартість, неповністю відповідають стратегічним цілям економічних і соціальних реформ. Головним чином це пов'язано як із

зовнішніми, так і внутрішніми чинниками, відсутністю належної координації, прозорості та відповідальності вітчизняних одержувачів допомоги (реципієнтів) за реалізацією програм і проєктів міжнародної технічної допомоги.

Донори, піклуючись про власні завдання і пріоритети, не завжди враховують інтереси українських контрагентів, часто нав'язують власні програми і проєкти, лобіюючи інтереси окремих іноземних фірм. Українській стороні у таких випадках відводиться пасивна роль [3].

Часто й вітчизняні реципієнти, недостатньо націлені на досягнення кінцевого результату від співробітництва, ставляться до технічної допомоги як до благодійності або марнотратного витрачання коштів. В багатьох випадках українські організацій-отримувачі грантів припиняють свою діяльність після закінчення фінансування проєктів.

Зважаючи на важливість міжнародної технічної допомоги для національних

інтересів України, правове регулювання діяльності чи, іншими словами, удосконалення правових засад залучення та використання ресурсів цієї допомоги вкрай недостатнє і є проблемним питанням, що потребує невідкладного вирішення. Зауважимо, що й досі практично не існує жодного нормативно-правового акта, який би конкретно урегулював бодай головні моменти діяльності, пов'язаної з міжнародною технічною допомогою. Це свідчить про відсутність продуманого підходу держави до цього питання протягом тривалого періоду. Втім, хоча правове поле було відсутнє, технічна допомога в Україну надходила і регламентувалася у більшості випадків міжнародними договорами, на підставі яких її надавали.

Відсутність послідовної позиції української сторони щодо напрямків використання МТД призводить до того, що донори починають працювати в режимі одностороннього руху. В результаті мають місце односторонні рекомендації, які сприймаються українською стороною як нав'язування певної політичної позиції. Відсутність координації з українською стороною системи оцінювання програм і проектів МТД та моніторингу їх продуктів і результатів реалізації позбавляє можливості зробити об'єктивні висновки щодо ефективності окремих проектів та використання Україною міжнародної технічної допомоги загалом [2].

Для реалізації своїх євроінтеграційних прагнень Україні слід підвищити ефективність публічної адміністрації, аби бути адміністративно здатною втілювати європейську політику. Водночас, в її інтересах розбудувати ефективне управління незалежно від потреби адаптуватися до вимог ЄС.

Основна частка ресурсів для інфраструктурних перетворень у країнах, і особливо для вирівнювання диспропорцій у регіональному розвитку, надається через структурні фонди. Бюджет структурних фондів ЄС на 2007–2013 рр. становить 380 млрд. євро. Структурні фонди ЄС – Фонд

регіонального розвитку, Соціальний фонд і Фонд співпраці – складають разом 35,7%, тобто понад третину усього бюджету Євросоюзу [6,33].

Допомога, яка надаватиметься Україні в межах структурної політики ЄС, може бути важливим джерелом фінансування прискореного розвитку економічної інфраструктури (наприклад, транспортної), підняття рівня конкурентоспроможності регіонів, системи освіти й науки та приведення українських законів у відповідність із законодавством ЄС.

Важливим етапом підготовки залучення України до європейської структурної політики має стати накопичення досвіду щодо створення й діяльності структур та установ, відповідальних за майбутнє використання трансферів із ЄС. Тому слід докласти максимум зусиль для розроблення пілотних програм, що відповідатимуть поточним вимогам використання структурних фондів (наприклад, шляхом упровадження співфінансування з бюджетних ресурсів на операційні витрати або елементи певних програм).

Оцінка спроможності української сторони абсорбувати трансфери з ЄС також залежатиме від оцінки приведення структурної політики України відповідно до вимог структурної політики ЄС. Поступ у розвитку інститутів для реалізації цієї політики як на центральному, так і на місцевому рівні є умовою виконання одного з базових критеріїв європейської структурної політики – партнерства між ЄС, державною владою та регіонами під час розроблення та виконання програм допомоги.

Дієвим інструментом підвищення ефективності використання коштів допомогових програм є Твіннінг. Він справив значний позитивний вплив на створення професійної мережі, що охоплює державних службовців, органи влади членів ЄС та країн, у яких впроваджувалися проекти з застосуванням механізму Твіннінг, і сприяв розвитку різнобічних зв'язків.

Твіннінг або “робота в тандемі” забезпечує новий підхід до вирішення проблем ефективності надання допомоги країнам ЦСЄ. Особливою рисою методу “робота в тандемі” є спрямованість на досягнення конкретного гарантованого результату в пріоритетних сферах законодавства ЄС.

Поширення застосування Твіннінгу на Україну – першу з країн СНД – є тенденцією, що демонструє важливе значення, яке надається посиленню інтеграції України до ЄС [9; 6, 29].

Європейський Союз запровадив у 2007 р. нову низку програм на загальну суму 975 млрд. євро. Вони розраховані на 7 років. Доступ до нових фондів має стати легшим, ніж у минулому, їхнє освоєння відбуватиметься у спосіб більш прозорий і придатний до оцінки [7].

І все це завдяки реформі системи управління фінансами в ЄС. Максимальна простота, зведена до мінімуму бюрократія – це головні ідеї, що лежать в основі нових правил. Результатом таких простих змін також буде більша гнучкість і відповідальність, що дозволить здійснювати ефективний контроль над тим, як розподіляються публічні кошти.

Органи місцевої влади мають змогу отримати фінансування з фондів ЄС – від інвестицій, які спрямовуються на потреби розвитку інституціональних можливостей і збільшення дієвості публічних послуг, до проектів у сфері інфраструктури.

Більшість фінансових ресурсів, призначених для проектів, які стосуються місцевої інфраструктури або ініціатив щодо збільшення зайнятості, надходить від Асамблеї Європейських регіонів. Також кошти освоюються через програми в рамках структурних фондів, які зазвичай розподіляються національною або місцевою владою.

Ще одним джерелом фінансування проектів на регіональному рівні є програми JESSICA та JASPERS. Вони належать до двох нових ініціатив ЄС, що мають на меті сприяти публічній адміністрації і місцевій

владі та реалізації в рамках співробітництва між Європейською Комісією, Групою Європейського Інвестиційного Банку й іншими міжнародними фінансовими установами [6,31].

Серед головних практичних удосконалень, які полегшують доступ до фондів ЄС, можна виокремити такі:

1. До грантів на невеликі суми (до 25 тис. євро) будуть застосовуватися гнучкі вимоги в оформленні документації.

2. Організації – одержувачі грантів повинні частково фінансувати свої проекти (так зване співфінансування). В певних випадках можна буде замінити цю частину грошовою формою участі (наприклад роботою, що виконується частиною персоналу організації – одержувача грантів).

3. Для одержання значної суми на початку проекту (так зване превентивне фінансування) організації – майбутні одержувачі грантів, зокрема не державні організації, повинні представити фінансові гарантії, які часто становлять значну фінансову перешкоду.

4. Спрощено правила, що регулюють закупівлі грантоотримувачів у рамках освоєння дотації.

5. Відповідно до нових правил, Європейська Комісія також матиме у своєму розпорядженні кращий інструментарій запобігання обману й корупції – центральну базу даних, які стосуються організацій, виключених з фінансування з боку ЄС [6,37].

При цьому слід звернути особливу увагу на загальні принципи використання допомоги:

1. Фінансова абсорбційна здатність – здатність до співфінансування програм та проектів, що підтримуються ЄС.

2. Адміністративна здатність – здатність публічної адміністрації на центральному, регіональному та місцевому рівнях до підготовки відповідних планів, програм та проектів, прийняття рішень щодо програм і проектів та відповідного фінансування і контролю за їх реалізацією.

3. Доповнюваність – фонди ЄС можуть фінансувати тільки таку діяльність, яка без їх фінансування не може бути реалізованою.

4. Партнерство – проект має передбачати співпрацю між інституціями та іншими учасниками, що може призвести до генерування доданої вартості до реалізації програми.

5. Рівність шансів і присутність в усіх програмах структурних фондів ЄС. Комісія надає великої ваги питанню рівності шансів, особливо тендерній політиці.

6. Довгострокові економічні результати – заявники мають представити правдивий бізнес-план або проект, що свідчитиме про їх довготерміновий характер [6,38].

Отримані в процесі дослідження результати підтвердили покладену в його основу гіпотезу, а їх узагальнення дає змогу сформулювати такі висновки й пропозиції.

1. Україні потрібна фінансова та матеріально-технічна допомога від європейських фондів для проведення структурної перебудови її економіки, що дозволить подолати істотне відставання нашої країни від розвинених країн щодо продуктивності праці, допоможе оновити основні фонди, впровадити енерго- та матеріалозберігаючі технології на основі промислових інновацій.

2. Аналіз статусу та значення регіонів Європи у структурі та політиці Європейського Союзу нині свідчить про той факт, що єврорегіони поступово формуються як реальні суб'єкти міжнародних відносин.

3. У сфері залучення та використання Україною міжнародної технічної допомоги існує низка проблем, які умовно можна поділити на проблеми стратегічного, правового та організаційного характеру.

4. Набуття членства в Європейському Союзі вимагає від України прискорення реформ, здійснення модернізації національної економіки та правової системи. Лише в такому разі можна виконати офіційні умови вступу й отримати вигоди в період підготовки та членства в ЄС у вигляді можливості залучення ресурсів Структурних фондів

Євросоюзу. Тому завдання на поглиблення євроінтеграції буде залишатися пріоритетним для держави.

5. Дієвим інструментом збільшення ефективності від реалізації допомогових проектів в Україні є Твіннінг. Найбільший ефект від його використання полягає у зменшенні корупції при використанні коштів.

6. В Україні необхідно створити систему підготовки і навчання у сфері європейської інтеграції, що передбачає європейські університетські студії (магістерські й післядипломні), спеціальні курси, семінари, професійні стажування. Зростає роль мережі науково-дослідних центрів та європейських студій, які матимуть центри європейської документації і основним завданням яких буде освіта (у тому числі дистанційне навчання) та аналіз процесів інтеграції.

Література

1. Про міжнародну технічну допомогу – Указ Президента України// "УК". – 1999. – 5 червня.

2. Вишневецький А., Нанівська В. Проблеми координації міжнародної технічної допомоги в Україні та Польщі. – К., 2002. – 44 с.

3. Кістерський Л. Л. Вдосконалення співпраці України з донорами технічної допомоги в умовах глобалізації/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iprgroup.ua/iibd/art4.htm>

4. Никитюк Т. Л. Структурні фонди Євросоюзу: механізм фінансування регіонального розвитку/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/En/O_FN/2008_5_2/zbirnuk_O_FN_5_%D0%A7_2_56.pdf

5. Сакс Джеффри. Реформи в Східній Європі: чому результати виявилися настільки різними?//Національна безпека і оборона. – 2000. – № 9 – С. 29–31.

6. Соскін О. І., Матвійчук А. М., Матвійчук Н. О. ЄС та місцеве самоврядування: досвід вишеградських міст та українська перспектива: Науково-методичний посібник / За заг. ред. О. І. Соскіна. – К.: Вид-во "Інститут суспільної трансформації", 2008. – 56 с.

7. Структурні фонди: схвалено дев'ять нових транскордонних програм і програм сусідства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.delukr.ec.europa.ua/page33853.html>.

8. EC, DGRP / EU Cohesion policy 1988–2008. – Luxembourg, 2008. – 44 p.

9. Kevin Prigmore. *Sweden's Strategic Role in Assisting Ukraine Come Closer to the European Union-Section. Using Twinning and TAIEX to*

Ukraine's Advantage and enhancing the performance of SIDA in implementation of these instruments/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.wider-europe.org/files/Twinning and TAIEX in Ukraine.pdf](http://www.wider-europe.org/files/Twinning_and_TAIEX_in_Ukraine.pdf)

10. *The Marshall Plan: A Retrospective. Edited by Stanley Hoffman and Charles Maier.* – Westview Press/Boulder and London, USA, 1984. – 143 p.